

ПРИПИНЕННЯ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Бахрієва З. Р.

*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна
E-mail: zore1978@meta.ua*

У статті досліджуються підстави та наслідки припинення договору страхування. Пропонуються заходи погодження колізій між нормами чинного законодавства в частині регулювання відносин у зв'язку з припиненням договору страхування.

Ключові слова: припинення договору страхування, розірвання договору страхування, відмова від договору страхування.

У цивілізованому суспільстві договору як регулятору соціально-економічних відносин належить досить важлива роль. Широке використання договору страхування викликано прагненням фізичних та юридичних осіб захистити свої майнові інтереси на випадок настання певних подій (страхових випадків). Він є гарантом усунення несприятливих майнових наслідків таких подій.

Договори страхування нерідко припиняються до спливу строку, на який вони були укладені. Відтак існує суспільна потреба у належному та ефективному врегулюванні відносин, що виникають у зв'язку з припиненням договорів страхування. Дослідження цієї проблематики може дати можливість опрацювати пропозиції, які будуть сприяти підвищенню ефективності правового регулювання цивільних відносин, про які йдеться. Зокрема, йдеться про необхідність більш детального правового врегулювання відносин, пов'язаних з припиненням договору страхування. Викладене є підставою для твердження про те, що дослідження правового регулювання припинення договору страхування є актуальним.

Проблема динаміки, зокрема припинення цивільних правовідносин, у тому числі договірних зобов'язань, уже досліджувалась в українській цивілістичній літературі (Дзерой О.В., Блащук А. М., Міхно О. І. та іншими). Але в наукових працях названих авторів досліджувались лише загальні проблеми припинення договорів, а питання, що пов'язані з припиненням договорів страхування, спеціально не досліджувались.

Метою цієї статті є розробка теоретичних положень, які б служили обґрунтуванню практичних рекомендацій щодо вдосконалення правових норм, що регулюють припинення договору страхування.

Правове регулювання відносин страхування здійснюється за допомогою великої кількості нормативно-правових актів. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» послуги у сфері страхування вважаються фінансовими та підпадають під дію цього Закону. Відносини страхування також регулюються Цивільним та Господарським кодексами. Спеціальні правила, що діють у цієї сфері, встановлює Закон України «Про страхування». Крім того, правові норми про страхування містяться й в інших актах цивільного законодавства. Тому складається враження, що страхові відносини врегульовані досить повно. Але цього не можна сказати про регулювання припи-

нення договору страхування та наслідків його припинення.

Договір страхування – самостійний цивільно-правовий договір, який поєднує як загальні ознаки, властиві будь-якому цивільно-правовому договору про надання послуг, так і особливі (публічність, договір на користь третьої особи, договір приєднання) [1, с. 37]. Така думка заслуговує на підтримку, оскільки договір страхування є різновидом договору про надання послуг.

Але ст. 907 ЦК формулює лише відсильні положення, що передбачають встановлення підстав, порядку та наслідків розірвання договорів про надання послуг законом та за домовленістю сторін. Крім того, вже зазначалось, що редакція ст. 907 ЦК України є недосконалою, адже встановивши право на односторонню відмову кожної із сторін договору про надання послуг, вона залишає поза увагою питання про правові наслідки такої відмови [2, с. 95]. Тому положення ст. 907 ЦК для договору страхування регулятивного значення не мають.

На відносини щодо припинення договору страхування поширюється чинність ст. 651-654 ЦК, що встановлюють загальні правила про розірвання договорів. Це – загальні правила. Спеціальні правила про порядок припинення договору страхування встановлюються ст. 997 ЦК, ст. 28 Закону «Про страхування».

Поняття припинення договору, що вживається у ст. 997 ЦК, є родовим поняттям. За логікою речей та відповідно до розуміння припинення будь-якого договору, яке впливає із Цивільного кодексу, поняття припинення договору страхування має охоплювати собою розірвання договору, а також його припинення з інших підстав. Але у ст. 997 ЦК вони не вказуються. Тут йдеться тільки про відмову від договору страхування, яка відповідно до термінології ст. 651 ЦК є одним із способів (видів) розірвання договорів. А стосовно інших способів припинення договору страхування передбачається, що договір припиняється у випадках, встановлених договором та законом.

У Законі «Про страхування» передбачається, що договір страхування припиняється та втрачає чинність за згодою сторін, а також в інших випадках, встановлених законодавством (ст. 28).

Колізія між двома законодавчими актами полягає в тому, що Цивільний кодекс передбачає встановлення випадків, що тягнуть за собою припинення договору страхування законом, а Закон «Про страхування» – будь-якими актами законодавства. При цьому слід враховувати, що в науковій літературі останнього часу активізувалася дискусія щодо співвідношення термінів «закон» і «законодавство». Але у сфері дії цивільного законодавства сам законодавець дав чітку відповідь на запитання про співвідношення цих термінів. Ст. 4 ЦК визначає склад актів, які охоплюються поняттям законодавства, а під законом у цій статті розуміються нормативно-правові акти, прийняті Верховною Радою та підписані Президентом України в порядку, встановленому для прийняття та підписання законів. Вирішується зазначена колізія на користь пізніше прийнятого нормативно-правового акту, яким є Цивільний кодекс. Отже, іншими актами законодавства, ніж законами, випадки припинення договору страхування встановлюватися не можуть. Тому ст. 28 Закону «Про страхування» потребує корегування, приведення у відповідність з Цивільним кодексом, що прийнятий пізніше, шляхом заміни слова «законодавством» на слово «законом».

У такий спосіб була б усунута також і колізія між ст. 28 Закону «Про страхування» і ч. 1 ст. 651 ЦК, яка допускає зміну або розірвання договору у випадках, передбачених законом або договором.

Не можна не помітити також і колізії між ст. 28 Закону України «Про страхування» і ч. 1 ст. 997 ЦК у частині того, що в першому із наведених законодавчих положень йдеться про можливість припинення договору за згодою сторін (незалежно від того, чи передбачене таке договором), а в іншому – про встановлення договором страхування випадків, коли такий договір припиняється. Висновком від протилежного із наведеного вище положення ч. 1 ст. 997 ЦК виявляється правовий припис, відповідно до якого у випадках, не передбачених договором (або законом) договір страхування не може припинятися, у тому числі за згодою сторін. Цей правовий припис і підлягав би переважному застосуванню перед положенням ст. 28 Закону «Про страхування», оскільки він встановлений нормативно-правовим актом, прийнятим пізніше.

Але загальне правило ч. 1 ст. 651 ЦК встановлює, що розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Це загальне правило підлягає переважному застосуванню перед правовим приписом, що впливає з ч. 1 ст. 997 ЦК і виявляється при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного. Такий висновок впливає із методологічних положень, розроблених у науці [3, с. 253-254]. Таким чином, незалежно від встановлення в договорі страхування такої підстави розірвання договору як згода сторін, розірвання договору страхування за згодою сторін є можливим.

Таким же є співвідношення правового припису, що непрямо впливає із ч. 1 ст. 997 ЦК та виявляється при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного, і більш загального положення ст. 907 ЦК, яка передбачає, що порядок і наслідки розірвання договору про надання послуг визначаються за домовленістю сторін. Поняття «домовленості» вважається науковцями більш широким, ніж поняття «договір» [4, с. 93].

На наш погляд, під домовленістю сторін розуміється зовсім безконфліктна ситуація, коли наявною є повна згода сторін. У практиці така ситуація може мати місце як у випадках відсутності у однієї чи обох сторін договору страхування права вимагати розірвання договору, так і за наявності такої підстави. Зокрема, розірвання договору за згодою сторін є можливим у зв'язку з істотною зміною обставин (ч. 1 ст. 652 ЦК). Якщо домовленість про розірвання договору не досягнута, сторона може звернутися до суду.

Відповідно до ст. 997 ЦК страховик може відмовитися від договору страхування у разі, якщо страхувальник прострочив внесення страхового платежу і протягом десяти робочих днів після пред'явлення страховиком письмової вимоги про сплату страхового платежу не сплатив його, а також в інших випадках, встановлених договором.

Така підстава припинення договору страхування як несплата страхувальником страхових платежів у встановлені договором строки, вказана також у Законі «Про страхування». Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 28 цього Закону договір вважається достроково припиненим у випадку, якщо перший (або черговий) страховий платіж

не був сплачений за письмовою вимогою страховика протягом десяти робочих днів з дня пред'явлення такої вимоги страхувальнику, якщо інше не передбачено умовами договору (ч. 3 ст. 28 Закону). Несплата страхувальником чергового страхового платежу у встановлені договором строки є важливою підставою припинення договору, бо це – основний обов'язок страхувальника.

Треба відмітити відсутність логіки в законодавчому положенні, відповідно до якого допускається припинення договору шляхом відмови страховика від договору у випадку несплати першого страхового платежу. Необхідність встановлення такої підстави взагалі відсутня, тому що згідно зі ст. 983 ЦК договір страхування набирає чинності з моменту внесення страхувальником першого страхового платежу (таке саме правило встановлено ч. 3 ст. 18 Закону «Про страхування»).

Як відмічається у науковій літературі, це не дає підстав стверджувати, що договір страхування є реальним, але цьому договору частково надається такий характер, тому що укладення договору не є достатнім для виникнення зобов'язання страхування. Оскільки страхувальник не може бути примушений до сплати першого страхового платежу, договір не набирає чинності, а зобов'язання щодо сплати в таких випадках не виникає [4, с. 465].

Отже, неможливо припинити договір, який навіть не набув чинності, тому слова «перший платіж» треба взагалі виключити із п. 3 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування». Натомість слово «черговий» (платіж) – винести із дужок.

Виявляється також колізія між ст. 997 ЦК, яка надає сторонам право на відмову від договору страхування, і ст. 28 Закону «Про страхування», яка передбачає дострокове припинення договору за вимогою страхувальника або страховика, якщо це передбачено умовами договору страхування, тобто в цьому останньому випадку йдеться про розірвання договору за рішенням суду на підставі вимоги однієї сторони. Відмова від договору в односторонньому порядку та розірвання договору на вимогу однієї сторони – різні види припинення договору. Як відмітила Т.В. Боднар, одностороння відмова є правовим наслідком порушення зобов'язання або договору та встановленим законом способом самозахисту порушеного цивільного права [5, с. 25]. Що стосується розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї сторони, то таке право встановлено ч. 2 ст. 651 ЦК, відповідно до якого це можливо здійснити у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. При цьому зобов'язання припиняється з моменту набрання рішенням суду про розірвання договору законної сили (ч. 3 ст. 653 ЦК).

Вирішуючи зазначену колізію на користь пізніше прийнятого нормативно-правового акту, яким є Цивільний кодекс, зазначимо, що одностороння відмова надає право розірвати договір без звернення до суду.

У разі відмови страхувальника від договору страхування страховик повертає йому страхові платежі за період, що залишився до закінчення строку договору, якщо вони були сплачені, з вирахуванням нормативних витрат на ведення справи, визначених при розрахунку страхового тарифу, та фактично здійснених страхових виплат. Але, якщо відмова страхувальника від договору страхування обумовлена порушенням умов договору страховиком, страховик повертає страхувальникові

сплачені ним страхові платежі повністю. У подібний спосіб законодавець визначив наслідки припинення договору і в разі відмови від договору страховика: залежно від наявності чи відсутності вини тієї чи іншої сторони. Так, відмова страховика від договору страхування (крім договору страхування життя) прирівнюється до порушення умов договору, тому сплачені страхові платежі повністю повертаються страхувальникові. Але якщо відмова страховика від договору обумовлена невиконанням страхувальником умов договору страхування, страховик повертає страхувальникові платежі за період, що залишився до закінчення строку договору з вирахуванням нормативних витрат на ведення справи, визначених при розрахунку страхового тарифу, та фактично здійснених страхових виплат.

Щодо встановленого ч. 3 ст. 997 ЦК обов'язку страхувальника або страховика повідомити другу сторону про свій намір відмовитися від договору страхування не пізніше як за тридцять днів до припинення договору, якщо інше не встановлено договором, не зовсім зрозуміло, про яке саме припинення йдеться, бо у разі відмови від договору страхування договір також припиняється. Ст. 28 Закону «Про страхування» таке положення викладене більш коректно і встановлює обов'язок сторони попередити про відмову не пізніше як за 30 календарних днів до дати припинення дії договору страхування.

У цих формулюваннях терміни «припинення договору», «припинення дії договору» є недостатньо визначеними, оскільки договір страхування припиняється не тільки у зв'язку з відмовою від нього, а й в зв'язку із закінченням строку його дії. Тому формулювання ч. 3 ст. 997 ЦК і ст. 28 Закону «Про страхування» треба змінити, зазначивши, що у разі відмови від договору він вважається припиненим через 30 днів після отримання стороною договору заяви іншої сторони про відмову від договору.

Відмітимо, що строк договору страхування, впродовж якого сторони можуть здійснити свої права та виконати обов'язки, – істотна умова даних правовідносин (ст. 982 ЦК). Але від строку договору треба відрізнити термін «строк здійснення страхової виплати», що також використовується законодавцем. Так, відповідно до ч. 3 ст. 988 ЦК строк здійснення страхової виплати має встановлюватись договором. Йдеться про період часу після настання страхового випадку, впродовж якого страховик зобов'язаний вжити заходів для оформлення всіх необхідних документів та здійснити страхову виплату.

У разі припинення договору страхування у зв'язку із закінченням його строку має важливе значення, чи виконав страховик свої зобов'язання повністю, оскільки із ч. 4 ст. 631 ЦК випливає, що закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору. Тому можливо зробити висновок, що у разі настання страхового випадку після спливу строку дії договору страховик вже не буде зобов'язаний здійснити страхову виплату. Але щодо випадку, коли страховий випадок настав упродовж дії договору, але страхова виплата не була здійснена до спливу строку договору страхування, страховик повинен здійснити свої обов'язки навіть після закінчення строку дії договору. До того ж, законодавець зобов'язав його зробити це вчасно, бо інакше він також повинен сплатити неустойку (ст. 992 ЦК).

Договір може бути припиненим навіть заздалегідь до спливу строку договору, наприклад, у разі настання страхового випадку. Так, п. 2 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування» передбачається така підстава припинення договору страхування як виконання страховиком зобов'язань перед страхувальником у повному обсязі. При настанні страхового випадку страховик зобов'язаний здійснити страхову виплату або виплату страхового відшкодування у передбачений договором строк (ч. 3 ст. 20 Закону «Про страхування»). Такий обов'язок страховика впливає із суті договору страхування. При цьому, саме настання страхового випадку є умовою, що припиняє дію договору, а виконання страховиком зобов'язань є вже наслідком такої події. Відповідно до ст. 526 ЦК зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Але формулювання п. 2 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування», згідно з яким виконання страховиком зобов'язань у повному обсязі припиняє договір, має на увазі не тільки виконання зобов'язання належним чином а ще й здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) у повному розмірі страхової суми, яка встановлюється у межах вартості майна на момент укладення договору та не може перевищувати розміру реальних збитків (ч. 3 ст. 988 ЦК). Із цього випливає, що виплата суми такого відшкодування, що є меншою від страхової суми, у зв'язку із страховим випадком, що полягає у пошкодженні застрахованого майна, не припиняє договір.

Треба зауважити, що коли участь однієї із сторін у договорі стає неможливою, договір не може залишатися чинним. Тому серед підстав припинення договору страхування Законом «Про страхування» також визнані ліквідація страхувальника – юридичної особи або смерть страхувальника – фізичної особи чи втрата нею дієздатності за виключенням випадків, передбачених ст. 22 - 24 цього Закону. Встановлені винятки передбачають наявність правонаступників або спадкоємців, до яких переходять права та обов'язки страхувальника.

Втрата особою дієздатності також відповідно до ст. 24 Закону «Про страхування» тягне за собою перехід прав та обов'язків страхувальника до опікуна. Інакше це питання вирішується ст. 996 ЦК, яка передбачає в таких випадках не перехід прав та обов'язків до опікуна, а тільки їх здійснення опікуном. Тобто законодавець допускає наявність недієздатної особи у якості сторони, бо договір не припиняється. Лише договір страхування відповідальності припиняється з моменту визнання особи недієздатною.

Страхувальник – фізична особа, дієздатність якої обмежена судом, здійснює свої права та обов'язки страхувальника лише за згодою піклувальника.

Відповідно до ст. ст. 994-996 ЦК смерть фізичної особи чи визнання її недієздатною, або припинення юридичної особи – страхувальника тягне за собою заміну сторони, тобто мається на увазі, що договір не припиняється, а права та обов'язки страхувальника переходять до інших осіб. Відповідно до ст. 47 ЦК правові наслідки оголошення особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають в разі смерті. Тому визнання особи померлою також тягне за собою заміну сторони в зобов'язанні, а не припинення договору.

Ще однією прогалиною є те, що Цивільним кодексом не передбачено правило на випадок, якщо особи, встановлені законом, до яких мають переходити права та обов'язки страхувальника, – взагалі відсутні.

На нашу думку, у такому разі договір має бути припиненим на підставі п. 4 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування». Але між вказаною нормою та ст. 995 ЦК виявляється колізія у термінології, яка використовується законодавцем.

Так, у ст. 995 ЦК йдеться про припинення юридичної особи-страхувальника, а у п. 4 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування» – про ліквідацію юридичної особи-страхувальника. Також у п. 5 ч. 1 ст. 28 Закону передбачається така підстава припинення договору страхування як ліквідація страховика (до речі, Цивільним кодексом такий випадок взагалі не передбачається).

Вирішуючи вказану колізію на користь Цивільного кодексу, зазначимо, що у п. 4 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування» недоцільно використовується термін «ліквідація юридичної особи», бо у цій нормі згадується про винятки на випадок встановлення правонаступників, яке передбачається ст. 23 цього Закону. А ліквідацію традиційно визначають як спосіб припинення діяльності юридичної особи, який не тягне переходу прав та обов'язків в порядку правонаступництва до інших осіб [6, с. 117].

Прийняття судового рішення про визнання договору страхування недійсним (п. 6 ч. 1 ст. 28 Закону «Про страхування») взагалі не можна розглядати як підставу припинення будь-якого цивільно-правового договору. Зазначений пункт із ч. 1 ст. 28 Закону взагалі треба виключити, тому що припинити можна лише те, що існує. До недійсних договорів застосовуються правила про наслідки недійсності правочину. Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК такий правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Тому у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину. Стосовно відносин страхування це означає повернення страховиком страхувальникові отриманих страхових платежів. У свою чергу, якщо страховик здійснив страхову виплату, вона теж підлягає поверненню.

У ст. 998 ЦК передбачаються лише два випадку визнання судом недійсним договору страхування якщо: 1) його укладено після настання страхового випадку; 2) об'єктом договору страхування є майно, яке підлягає конфіскації. Ч. 3 ст. 989 ЦК також встановлює, що новий договір страхування є нікчемним, якщо страхувальник не повідомив страховика про те, що об'єкт уже застрахований. Таким чином, існує ще одна підстава визнання договору страхування недійсним, яка впливає з невиконання страхувальником обов'язку повідомити страховика про інші договори страхування, укладені щодо об'єкта, який страхується. Окрім цього, страхувальник повинен надавати страховикові інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику (ч. 2 ст. 989 ЦК). Це конкретизується спеціальними правилами. Наприклад, згідно зі ст. 243 КТМ України у разі укладення договору страхувальник зобов'язаний повідомити страховика про обставини, що мають істотне значення для визначення ступеню ризику і відомі або повинні бути відомі страхувальнику, а також відомості, запитані страховиком. Але викладене не означає, що з інших підстав, що впливають із ст. 203 ЦК, договори страху-

вання визнаватися недійсними не можуть. Неможливість застосування цих правил дійсно впливає із ст. 998 ЦК і виявляється при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного. Однак у науковій літературі небезпідставно стверджується, що такі правові приписи не можуть застосовуватися усупереч загальним правилам ст. 203 ЦК, чи правилам, що встановлюють більш конкретні підстави недійсності правочинів.

З огляду на викладене слід зробити висновок про те, що необхідним є подальше дослідження проблеми припинення договору страхування з метою погодження правил Цивільного кодексу про страхування та Закону «Про страхування» із загальними положеннями, встановленими ст. 651 - 654 ЦК України, та досягнення більшої відповідності законодавчих положень потребам цивільних страхових відносин.

Список літератури

1. Безсмертна Н. Договір страхування в системі цивільно-правових договорів /Н. Безсмертна // Право України. – 2004. – № 3. – С. 34-37.
2. Колосов Р. Проблеми правового регулювання договорів та зобов'язань про надання послуг/ Р. Колосов // Право України. – 2009. – № 9. – С. 93-96.
3. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4 т./ [за ред. В. Г. Ротаня]. – К. : Юридична книга, 2008. – . –
- Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів. – 848 с.
4. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: У 2-х т. / [Відп. ред. В. Г. Ротаня]. – Х.: Фактор, 2010. – . –
- Т. 2. – 2010. – 784 с.
5. Боднар Т. В. Зміна і припинення договірних правовідношення як способи захисту цивільних прав /Т. В. Боднар// Українське комерційне право. – 2007. – № 8. – С. 21-27.
6. Черкес В. Підстави для постановлення судового рішення про припинення юридичної особи/ В. Черкес// Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10. – С. 117-120.

Бахриева З. Р. Прекращение договора страхования и его последствия / З. Р. Бахриева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2010. – Т. 23 (62). № 2. 2010. – С. 292-299.

В статье исследуются основания и последствия прекращения договора страхования. Предлагаются меры согласования коллизий между нормами действующего законодательства в части регулирования отношений в связи с прекращением договора страхования.

Ключевые слова: прекращение договора страхования, расторжение договора страхования, отказ от договора страхования.

Bakhrieva Z. Termination of the insurance contract and its consequences / Z. Bakhrieva // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2010. – Vol. 23 (62). № 2. 2010. – P. 292-299.

The article investigates the reasons and consequences of termination of the insurance contract. Measures are proposed harmonization of conflicts between the existing legislation regarding regulation of relations in connection with the termination of the insurance contract.

Keywords: termination of an insurance contract, cancellation insurance, the rejection of an insurance contract.

Надійшла до редакції 19.10.2010 р.